

**ШАРУАЛАРҒА ҚАТЫСТЫ КЕҢЕС ӨКІМЕТІНІҢ КҮШТЕП ҰЖЫМДАСТЫРУ,
ЕТ, АСТЫҚ ДАЙЫНДАУ ЖӘНЕ БАСҚА ДА НАУҚАНДАРЫНЫҢ ҚҰРБАНДАРЫ
ЖЕРТВЫ НАСИЛЬСТВЕННОЙ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ, ЗАГОТОВИТЕЛЬНЫХ И
ДРУГИХ КАМПАНИЙ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В ОТНОШЕНИИ КРЕСТЬЯНСТВА
VICTIMS OF FORCED COLLECTIVIZATION, PROCUREMENT AND OTHER
CAMPAIGNS OF THE SOVIET AUTHORITY IN RESPECT OF THE PEASANTRY**

ХГТАР 03.20.00

1921-1923 ЖЫЛДАРДА АТЫРАУ ӨЛКЕСІНДЕ БОЛҒАН АШАРШЫЛЫҚ

Нағымов Шахман Нағымұлы^{1*}

¹Педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті. Қазақстан, Атырау қ. E-mail: waxman45@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7664-4115>

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Мақалада 1921-1923 жылдардағы Атырау өлкесіндегі ашаршылық мәселесі баяндалады. Ашаршылықтан қаза тапқандардың нақты саны белгісіз. Өлім – жітімнің күрт өсуінің және халықтың аштыққа ұшыраған аудандардан жаппай қашуының нәтижесінде Атырау өлкесінің халқы біршама азайды. 1919-1923 жылдардағы ашаршылықтың себебі қазіргі Қазақстанның әртүрлі аймақтарында егіннің азаюы болды. Осыған байланысты Кеңес өкіметі 1919 жылы қаңтарда 1918 жылдың 13 мамырынан бастап жұмыс істеп тұрған азық-түлік салығының орнына азық-түлік салғыртын енгізді. Зерттеушілердің пікірінше, бұл қарсыз қыстың және оның орнына құрғақ жаздың салдары болды. Қарсыз қыс, көктем мен жаз жаңбырсыз құрғақшылықты тудырды, бұл өз кезегінде аштық қаупін алып келді. Бірақ Атырау өлкесінің халқы құмда өсетін «құмаршық» атты өсімдікпен балықтың арқасында күн көрді. Сонымен қатар, өлкеде ашаршылықтан халықтың аман қалуына қазақтың байлары көмектесті. Оларды үкімет мәжбүрледі.

Түйін сөздер: ашаршылық, ашаршылыққа қарсы күрес комитеттері, құмаршық, эншокай, қазақ байларының көмегі.

МРНТИ 03.20.00

ГОЛОД 1921-1923 ГОДОВ В АТЫРАУСКОМ КРАЕ

Нағымов Шахман Нағымұлы^{1*}

¹Кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, Атырауский университет им. Х. Досмұхамедова. Казахстан, г. Атырау. E-mail: waxman45@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7664-4115>

*Автор-корреспондент

Аннотация. В статье освещается проблема голода в Атырауском крае в 1921-1923 годах. Точное количество погибших от голода неизвестно. В результате резкого роста смертности и массового побега населения из голодающих районов население Атырауского края несколько сократилось. Причиной голода 1919-1923 годов стало снижение урожая в различных регионах Казахстана. В связи с этим советские власти в январе 1919 года увеличили число продовольственных налогов, которые стали не под силу для населения. На ряду с этим, по мнению исследователей, это было следствием также бесснежной зимы и засухливого лета, которые привели к падежу скота. Бесснежная зима и засуха в свою очередь привели к угрозе голода. Но население Атырауского края выжило благодаря наличию рыбы и растения «кумаршык», которое растет на песке. Кроме того, пережить голод в крае помогли богатые казахи. Их вынудило правительство.

Ключевые слова: голод, помощь комитетов по борьбе с голодом, кумаршик, аншокай, казахские байы.

IRSTI 03.20.00

FAMINE OF 1921-1923 IN ATYRAU REGION

Nagymov Shahman Nagymuly¹

¹candidate of pedagogical sciences, associate professor, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan. E-mail: waxman45@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7664-4115>

* Corresponding author

Abstract. The article highlights the problem of hunger in the Atyrau region in 1921-1923. The exact number of deaths from starvation is unknown. As a result of a sharp increase in mortality and mass flight of the population from starving areas, the population of the Atyrau region has slightly decreased. The reason for the famine of 1919-1923 was a decrease in the harvest in various regions of Kazakhstan. In this regard, the soviet authorities in January 1919 increased the number of food taxes, which became beyond the power of the population. Along with this, according to the researchers, it was also a consequence of a snowless winter and a dry summer, which led to the death of livestock. A snowless winter and drought in turn led to the threat of famine. But the population of Atyrau region survived thanks to the presence of fish and the plant "kumarshyk", which grows on the sand. In addition, rich Kazakhs helped to survive the famine in the region. They were forced by the government.

Key words: hunger, assistance of committees to combat hunger, kumarshik, anshokai, Kazakh bais.

Кіріспе. Қазақстан Республикасының президенті Қ.К. Тоқаев өзінің 2021 жылы қаңтарда «Егемен Қазақстан» газетінде жариялаған «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласында «Миллиондаған адамды қазаға ұшыратып, тірі қалғанын жан сауғалап босып кетуге мәжбүр еткен алапат ашаршылықтың алғашқы кезеңі- 1921- 1922 жылдардағы нәубеттен бері 100 жыл өтті. Сол зұлматтың кесірінен қырылып қалмағанда, халқымыздың саны қазіргіден әлденеше есе көп болар еді. Тарихымыздың осы ақтаңдақ беттері әлі күнге дейін әлі жан-жақты зерттелмей келеді. Тіпті, ғалымдардың арасында ашаршылық құрбандарының нақты саны туралы ортақ пайым жоқ. Ала-құла деректер және оның себеп- салдары жайлы әртүрлі көзқарастар қоғамды адастырады. Тиісті тарихи құжаттарды, жинақталған мәліметтерді аса мұқият зерделеу керек» деген болатын (Егемен Қазақстан, 2021: 1).

«Қазақстан тарихы» порталында 2020 жылдың 4 наурызында жарияланған «1921-1922 жылдардағы ашаршылық» атты мақаланың авторы Аян Ареннің мәліметтері басшылыққа алынатын болса: Зерттеушілердің пікірінше, бұл қарсыз қыстың және оның орнына құрғақ жаздың салдары болды. Қарсыз қыс, көктем мен жаз жаңбырсыз құрғақшылықты тудырды, бұл өз кезегінде аштық қаупін алып келді. 1921 жылдың жазында аштық елдің аймақтарына тарала бастады және әсіресе Еділ аймағын қамтыды. 1921 жылдың күзіне қарай бүкіл ел бойынша ашыққандар саны 20 млн. адамға жетті. Тарихшылар партиялық құжаттарда көрсетілген себептермен бірге ашаршылық кәсіпкерлікті жою, өнеркәсіпті ұлттандыру, сыртқы сауданы монополияландыру, мәжбүрлі еңбек міндеттілігі және азық-түлік диктатурасымен қатар жүретін «соғыс коммунизмі» саясатымен туындаған елдегі төтенше экономикалық жағдайдың нәтижесі болуы мүмкін деп санайды. Мұның бәрі халық шаруашылығына және ауылшаруашылық саласына, атап айтқанда, қатты соққы берді. Осы жылдары ашаршылық Қазақстанның әрбір өңіріне қауіп төндірді. Құрғақшылықтың басым бөлігі егістік алқаптары орналасқан Орал, Орынбор, Қостанай, Бөкей және Ақтөбе губернияларында орын алды, бұл жерлерде егістік алғаш жаздың басында құрғап кетті. Көшпелі және жартылай көшпелі мал өсіретін аудандарда жайылымдар мен шабындық жерлер жойылды. Аштық құрбандарының саны күн сайын артып отырды. 1921 жылдың тамыз айынан бастап Орынбор, Ақтөбе, Орал, Қостанай губерниялары мен Бөкей Ордасы ресми түрде аштықтан жапа шеккен аймақтардың қатарына қосылды. Аштықпен бірге жұқпалы аурулар да пайда болды – іш сүзегі, тырысқақ, оба, қышыма және басқалар. Ол кезде жұқтырған адамдардың саны республиканың емдеу мекемелерінің мүмкіндіктерінен едәуір асып түсті. Аштық жоғары өлім-жітімді тудырды, ал кедейлік, эпидемия және аурухана

жетіспеушілігі оның көрсеткіштерін арттырды. Мысалы, 1921-1922 жылдары Қостанай губерниясының аш және ауырып қалған тұрғындарының 75% - ға жуығы қаза тапты. Республиканың Денсаулық сақтау халық комиссариатының деректері бойынша Орынбор, Орал, Ақмола және Ақтөбе губернияларында 1921 жылғы 1 қараша мен 1922 жылғы 1 шілде аралығында 37 657 адам қаза тапқан (Арен, 2020: 2).

Материалдар мен әдістер. Объективтік, тарихилық, салыстырмалы талдау және т.б. ғылыми әдістер басшылыққа алынды. Мақаланы жазу барысында Атырау облыстық мемлекеттік архивінде сақталған Гурьев уезіндегі 1921-1923 жылдардағы ашаршылыққа байланысты № 109 қорының №№ 1, 2, 3, 8, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 42 істері мұқият зерделенді. Сонымен қатар, ашаршылық жылдары туралы естелік құжаттар да қолданылды.

Талқылау. Тарғын-Бөкей губерниялық Кеңесі атқару комитетінің төрағасы Хамид Шурин өз естеліктерінде былай дейді: «1921-1922 жж.қыста уездік орталық болған кент көшелеріне біз таңғы сағат 5-6-да шығып, ондаған адам мәйіттерін жинадық». Күн сайын аштықтан қайтыс болған ата-аналардың 50-60-қа жуық қараусыз қалған балалары жергілікті балалар үйлеріне таратылды. Егер 1921 жылғы 1 желтоқсандағы деректер бойынша Қазақ АССР бойынша қадағалаусыз қалған балалардың саны 128 мың баланы құраса, сол жылдың соңына қарай бұл көрсеткіш 158 мыңға жетті, ал 1923 жылғы 1 наурызға қарай тіпті 400 мың адамнан асты. ҚазОАК-нің төрағасы Сейітқали Меңдешевтің 1922 жылғы 8 шілдедегі баяндамасында Қазақстан бойынша ашаршылық құрбандарының саны 2 млн 832 мың адамды құрағаны айтылған. Айта кету керек, Қазақстан халқының жалпы саны 1920 жылдың соңында 4 млн 781 мың адамды құрады, олардың 50,3%-ы қазақтар болды. 1922 жылғы наурыз және сәуірдегі деректер бойынша Қазақстанның алты губерниясында (Семей губерниясының тұрғындарын қоспағанда) тұрғындардың 68,2% - ы аштыққа ұшыраған, ал кейбір губернияларында аштыққа ұшырағандардың саны орташа көрсеткіштен әлдеқайда жоғары болған. Мәселен, Орал губерниясында халықтың 99%-ы, Орынбор губерниясында – 80,3%-ы, Қостанай губерниясында – 74,5%-ы аштыққа ұшырады. Сонымен қатар, Бөкей губерниясында бұл көрсеткіш 29,5% - ды, Ақмола губерниясында-40,2% - ды құрады (Шурин, 1960: 15). 1921-1922 жылдардағы аштықтан республика халқының 1 миллион адамы қаза болды (Кан, 2011: 172). Бұл жерде назар аударарлық бір мәселе: Бүкіл Орал губерниясында жалпы халықтың 99 пайызы ашаршылықтан жапа шеккен кезде, неліктен сол Орал губерниясымен көршілес орналасқан Бөкей Ордасының халқының тек қана 29,5 пайызы ғана аштыққа ұшыраған деген сұрақтың туындауы мүмкін. Оның себебі, Бөкей Ордасының көпшілік территориясын құмдар мен шағылдар құраған болатын. Ол жерлерде табиғи дәнді дақыл «құмаршық» өскен. Жергілікті халық сол құмаршықты қағып нан, ботқа дайындауға пайдаланған. Соның арқасында Нарын құмын жайлаған халықтың басым көпшілігі аштықтан жандарын сақтап қалған. Сондай-ақ, Орал Губерниясына қарасты Гурьев уезінің құрамында болған Есбол, Жаманқала аудандарына тиесілі Мәмбет, Орпа, Тума, Кетешағыл, Манаш, Тұщықұдық, Бәйет, Қаңбақты, Бекетай, Нарын құмдарын мекендеген Байұлы руларының жұртшылығы да ашаршылыққа қала халқынан аз мөлшерде ұшыраған. Мысалы, Қаратоқай Шіндіке руына жататын жұртшылық сол кезде Мәмбет құмын мекендеген еді. Ол құтты мекенге қаратоқайлар Қарабаудан 1801-1802 жылдары сұлтан Бөкей Нұралыұлының пәрменімен қоныс аударған болатын. Ашаршылық басталғанда сол рудың өкілдері Едресов Нағым мен Оразғалиева Мәзкура біреуі 21, екіншісі 16 жаста болғандықтан сол кездегі халықтың басына түске ауыртпалықты бір адамдай-ақ көрген. Бірақ ол кісілердің айтуынша сол жердің халқының жанын тек құмаршық алып қалған көрінеді. Индер поселкесінің тұрғыны 84 жастағы Әйіп Ғабдысамат бұл мәселе бойынша былай деді: 1961 жылы Елтай елді мекенінің тұрғыны 1895 жылы туған Әбуов Ғаббас өз естелігінде 1921-23 жылдары халықтың арасында аштықтың жайлағанын айтқан. Ол кезде Ғаббас «Живсырьё» мекемесінде агент болып еңбек еткендіктен ел аралап көп жүрген. Сонда ол кісі Жаңақала мен Есбол аудандары жұртшылығының тамақ іздеп әрлі-берлі босып жүргенінің куәсі болған екен. Әсіресе Орал губерниясына қарасты Казталовка елді мекені мен Горы селосында аштан өлген отбасылар болғандығын, ал Қарой, Мәмбет құмдарын мекендеген халықтың құмаршықтың арқасында аштықтан өлмегендігін айтқан.

Бұл кісілердің естеліктеріндегі мәліметтерді ғылыми әдебиеттердегі деректер де растай түседі. Көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері Хамит Шуриннің 1960 жылы Алматы

қаласынан басылып шыққан «В сквозь бурю» атты кітабынан сол кезде Бөкей Ордасында орын алған жағдай жөніндегі мынандай мәліметтерді кездестіреміз: «1921 жыл халықтың басына үлкен ауыртпалық әкелді. Еділ бойы мен Орал губерниясында қуаңшылық орын алып, адам айтқысыз ашаршылық басталды. Ашаршылық сүзек және оба эпидемияларымен қатар жүрді. 1921 жылдың күзіне қарай Бөкей Ордасы халқының басым көпшілігі ашықты. Бөкей Ордасының құм және шағылдар орналасқан оңтүстік бөлігі халқының жағдайы бірсыпыра тәуір болды. Олардың жанын құмаршық өсімдігі сақтап қалды. Сондай-ақ ол жерлерде малға жайлы жайлымдар мен шабындықтар сақталып қалды» (Шурин, 1960: 18).

Зерттеу нәтижесі. Сол кездегі халықты әртүрлі ауыртпалықтардан аман алып қалған қазақ жұртшылығының арасында ғасырлар бойы берік қалыптасқан адами факторлар. Бұл мәселені ұрпақтың санасына сіңірген абзал. Қазақ қоғамында сол кезде өмір сүрген байлар мен діни қайраткерлердің шынайы филантроптық ерекше ролі кеңестік үкімет тарапынан және қазіргі кезде де мүлде ескерусіз қалып келеді. Олардың басым көпшілігі, кейін 1928 жылы Қазақстанда ірі бай-феодалдарды тәркілеу шараларының құрығына ілініп қаза болды.

Аталған ауыр кезеңнен көп уақыт өткеннен кейін, 2020 жылы ашаршылық азаптарын бастарынан өткерген халықтың ұрпақтары, Қазақстан Парламенті Сенатының депутаты Сәрсенбай Құрманұлы Еңсегеновтың идеясы және сол кісінің тікелей араласуымен Атырау қаласының ең көрнекті алаңдарының біріне мыңдаған адамдардың өміріне араша болған Құмаршыққа ескерткіш орнатты. Алайда, сол кездегі халық ашаршылық сынды індеттен тек құмаршықтың арқасында ғана аман қалды деп тұжырымдалатын болса ол үлкен қателікке бой ұрындырған болар еді. Қайырымдылықтың арқасында халық аман қалды. Сондай қайырымды адамдардың біреуі - бүкіл республикаға белгілі ғалымдар, геология-минералогия ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ССР Ғылым Академиясының академигі Мұфтақ Дияров пен профессорлар Қатап және Қазим Қамматовтардың атасы Лұқпан қажы Ажаев болатын. Жалпы, қазақтың діни ағартушыларының өз халқы мен кедейлеріне деген мейірімділігі мен жомарттығын әлемнің бірде-бір елінде баламасы жоқ бірегей құбылыс деп қарастыруға болады. Бұған айқын мысал ретінде молда Ажаев Лұқпанның қызметі: оның арнайы мешіт үшін салдырған ғимаратының үлкен бөлмелерінің бірінде сыйымдылығы 25-30 литр болатын үлкен қазан болған, онда шелпек нан пісіріліп, әр жұмада жергілікті ауыл тұрғындарына таратылған. Лұқпан Атаның салған мешітінің қызметі Кеңес өкіметі орнағанға дейін созылды, тек 1928 жылы бай-феодалдар тәркіленгеннен кезде діни қайраткердің барлық мүлкі тәркіленіп, мешіт кеңес мектебіне айналды. Ол өте бай, төрт түлік малдың иесі болған. Сол байлығымен 20-жылдардағы ашаршылық кезінде Қаңбақты құмында өмір сүрген бегіс ағайындарымен бөлісіп, оларды аштықтан аман алып қалған. Осындай имандылық шараларын Нарын құмында сол кезде өмір сүрген Арал, Байғазы қазіреттердің ұрпақтары, Жайық бойында Есжан Тасжанұлы, Тегісбай молда, Қызылқоға өңірінде Хасан қазірет, Қарабауда Қарабала молда жүзеге асырған (Нағымұлы, 2018: 54).

1922 жылдың көктемінде аштыққа көмек көрсету үшін республика бойынша 7 губерниялық, 1 уездік, губерниялық (Адай губерниясы), 46 уездік және аудандық, 1127 болыстық, ауылдық және ауылдық комиссиялар ұйымдастырылды. Бұл ретте өзара көмек көрсету жөніндегі 556 жергілікті комитет құрылды. Барлық комиссиялардың қызметін Қазақстан үкіметі жанынан ұйымдастырылған аштыққа көмек көрсету жөніндегі орталық комиссия үйлестірді (Арен, 2020: 2).

Сол кездегі жаппай ашаршылыққа қарсы күрес шаралары Орал губерниясының құрамында болған Гурьев уезінде де үлкен жауапкершілікпен жүргізілген. Осыған байланысты Атырау облыстық мемлекеттік архивінің № 109 қорында мынандай мәліметтер бар: 1921-1923 жылдарғы өлкедегі ашаршылыққа байланысты сол кездегі уездік биліктің тарапынан бірқатар шаралар жүзеге асырылған. Ол кезде Гурьев уезі Орал облысының құрамында болатын. № 109 қордың «Орал губерниялық халықты қамту бөлімінің директивалық нұсқаулары» деп аталатын № 1-ісінде «Орал губерниясының барлық азаматтарына» атты Үндеу сақталған. Онда былай делінген: Тек қана Орал губерниясының кең байтақ аумағында ғана емес бүкіл Еділ бойын жайлаған қуаңшылық барлық егіс өнімдері мен шөпті құртып жіберді. Осы ауданда орналасқан он миллионнан кем емес жұртшылық келесі жылдың өніміне дейін мемлекеттің көмегінсіз өмір сүре алмайды. Ел ашығуда. Барлық шаруашылықтар, егіншілік болсын, мал өсіру болсын аса ауыр жағдайға ұшырады: егістік үшін тұқым, малға жем-шөп жетіспейді.

Осы жағдай елдің азық – түлік қорының азаюына, бүкіл халықтың ашаршылыққа ұшырауына әкеліп отыр. Совет өкіметі жұмысшыларды, казактарды және қазақтарды біріктіре отырып, бірнеше соғысты жеңіспен аяқтады, ол тағы да жақындап келе жатқан стихиялық нәубетті халықты жұмылдырып жеңіп шығады деген сенім бар. Сондықтан Орал губерниясының әрбір адал азаматы Совет Республикасының оларды өздерінің қайғысымен жалғыз қалдырмайтына сенетін болсын. Губернияның жағдайын тонаушылық қатты қиындатып отыр, ол ашаршылыққа қарсы кең түрде күресуге тұсау болуда. Біз оларды толықтай талқандамай, деревняларға көмегіміздің жететіндігіне күмәндіміз.

Шаруалар, казактар, қазақтар! Қазіргі сіздердің бірінші міндеттерің бандиттерді жоюға көмектесу болып табылады. Сіздердің толықтай қолдауларыңның арқасында біз бұл мәселені оңды шеше аламыз. Бір сәтті кешіктірмей жергілікті жерлерде беделге ие болатын советтердің жұмысын қайтадан қалыпқа келтіріңдер. Біздің ортақ қасіретімізден құтылу үшін Совет үкіметіне көмек ретінде жергілікті жерлерде кооперативтер мен артельдер құрыңдар. Тез арада өзара көмек комитеттерін құрып, олардың жұмысын іске қосыңдар. Жергілікті жерлердегі барлық өзара көмек комитеттері ашыққан адамдарға көмекті еш кідіріссіз бастаулары керек. Ашыққандарға көмек ұйымдастыруға байланысты іс-әрекеттерді біріктіру үшін Губерниялық атқару комитеті жанынан ашыққандарға көмек комиссиясы құрылды, оларға жергілікті жерлердегі атқарылған жұмыстар жөнінде өте тез түрде хабарланып тұруы керек. Басқа түскен осынау аса ауыр стихиялық қасіреттің алдында ешкім де бей жай қалмай, аштыққа ұшыраған туысқандарымызға көмекке асығайық. Тек қана жұмыс, әрбір азаматтың өз міндетін жанқиярлықпен атқаруы арқасында біз жүздеген, мыңдаған өмірді аш өлімнен сақтап қала аламыз! Ұлы істер үшін бір сағатта тоқтамастан бәріміз аттанайық!

Комиссия төрағасы: Чеботарев (Атырау облыстық мемлекеттік архиві, 109: 1).

Бұған жауап ретінде 1921 жылдан бастап Гурьев уезінде ашаршылыққа қарсы күресті ұйымдастырудың комиссиялары құрылып, олар сондай жағдайға ұшыраған адамдардың тізімін жасақтап азық-түлік бөлуді ұйымдастырған. Гурьев уезі бойынша төмендегі мазмұнда үндеу жасақталып басшылыққа алынған:

Үндеу

Гурьев уезінің тұрғындары Сіздерге біздің үндеуіміз арналады. Ресей халқын ауыр жағдай қамтыды. Сіздер Еділ бойы халқының аштықтан азап шегіп жатқандығын білетін боларсыздар. Дұрыс қоғамның мүшелері өздерінің жүректерінің қалауымен ашыққандарға көмек қолдарын созуда.

Ашыққандарға көмектесіндер

Сіздер, Ұлы Совет Республикасының азат азаматтары, мемлекеттің өзі сіздерді ашыққандарға көмекке шақырады, себебі азаматтардың экономикалық теңдігі бірдей емес. Сондықтан барлық күш-жігерімізді, ең соңғы азық- түлігімізге дейін Поволжьеде аштықтан қырылып жатқандарға жіберуіміз керек.

Көмектесіндер

Еркін Қырғыз Республикасының азаматтары Гурьев уезі атқару Комитетінің жанынан құрылған көмек Комитеті Сіздерді Азаматтық борыштарыңды өтеуге шақырады.

Атқару Комитеті жанындағы ашыққандарға көмектесу комитеті.

Орал облысы бойынша ашыққандарға көмек ұйымдастыру комиссиясы жергілікті жерлерде басшылыққа алу үшін өзінің өкілетті уәкілдерін тағайындап, оларды қолдарына арнаулы мандат берген. Гурьев уезіндегі Зеленый, Жаманқала, Редут болыстарында ашыққандарға көмекті ұйымдастыру ісінің уәкілі Катковтың мандатында бұндай шараға жауапты қызметкерлердің міндеттері мен құқылары анық көрсетілген.

Мандат

Берілді, Осы құжат арқылы Губерниялық аштыққа қарсы күрес комиссиясының мүшесі Катков Павлға, яғни оған, Губерниялық атқару комитеті Президиумының 1923 жылы 2 наурыздағы № 39 Қаулысының негізінде Губернияның Гурьев уезіндегі Зеленый, Жаманқала, Редут, Самара болыстарында ашаршылыққа қарсы уездік қор құру компаниясын ұйымдастыруға және ашаршылықтың зардаптарын жоюға, сол індеттен қаза болғандарға ескерткіш қоюға өкілеттік берілді.

Бұдан бөлек ж. Катков жоғарыда көрсетілген шаралардан басқа өзіне бөлінген болыстардағы болыстық, ауылдық, селолық Советтердің ашыққандарға көмек ұйымдастыру

ісі бойынша атқарған жұмыстары туралы тексеріп, Губерниялық комиссияға жазбаша есеп беріп отыруға міндетті.

Катковтың өзіне тапсырылған шараларды орындауға байланысты өкімдері жергілікті атқару комитеттері үшін міндетті болып табылады.

Өзіне тапсырған міндеттерді ж. Катков директиваларға сай жауапкершілікпен орындай отырып, тек Губерниялық атқару комитеті мен Губерниялық Комиссияның алдында жауап береді.

Гурьев уезі территориясында орналасқан барлық атқару комитеттері, болыстық, ауылдық, селолық советтер ж. Катковтың ашаршылыққа қарсы күрес туралы тапсырмаларын бұлжытпай орындауға міндетті.

Ескерту: ж. Катковтың баруға тиісті пунктеріне дейінгі және қайта оралуға қажетті транспорттық құралдар мен ат-көлікті қамтамасыз ету мәселесі жергілікті жерлердің советтері есебінен шешілуі тиіс.

Губерниялық аштыққа қарсы күрес Комиссиясы төрағасы: Чеботарев (Атырау облыстық мемлекеттік архиві, 109: 1).

Осындай мандаттар Гурьев уезінде 1921-1923 жылдарда ашаршылыққа қарсы күрес жүргізуге Губерниялық Комиссиядан бөлінген уәкілдер Құлбатыровқа, Шөкеевке, Поповқа берілген (Атырау облыстық мемлекеттік архиві, 109: 2).

Гурьев уезінде 1921-1923 жылдардағы ашаршылыққа байланысты деректер Атырау облыстық мемлекеттік архиві № 109 қорының №№ 1, 2, 3, 8, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 42 істерінде сақталған. Сол құжаттардың бірі № 32 істе Гурьев уезі бойынша 1921 жылы ашыққан адамдардың тізімі берілген. Бұл тізімге аштыққа ұшыраған 336 жанұя енген. Бұл жанұяларда 907 адам тіркелген. Бұл тізімге енгендерге 1922 жылдың 19 наурызынан 1923 жылдың 5 қаңтарына дейін уездік комиссияның бақылауымен азық-түлік үлестірілген. Атырау облыстық мемлекеттік архивіндегі құжаттардан білгеніміздей аштыққа ұшыраған отбасыларға ұн, шәй, әртүрлі май өнімдері, киімдік мата тізімге орай үлестірілген. Тізімдегі отбасылардың ұлттық құрамына жасаған анализ бойынша: барлығы 336 отбасының тек 10-ы орыс отбасы болған. Ол барлық ашыққан отбасылардың 2,9 пайызын, барлық отбасы мүшелерін есептегенде орыс отбасыларында 43 адам тіркеліп, ол 4,7 пайызды құраған. Бұл тізімдегі отбасылардың көпшілігі қазақ ұлтының өкілдері болғандықтан ашыққан адамдар ауылдық жерлердің тұрғындары деп қортынды жасауға болады. Бұлар Жайық өзені бойында орналасқан Жаманқала, Редут, Карманово, Зеленый селоларының тұрғындары болуы керек. Бұл тізімге енген отбасылардың басым көпшілігінде 3 баладан 5 балаға дейін болған, яғни бұлар ашаршылықтың зардабын көп тартқан болуы мүмкін. Барлығы № 109 қордағы істерден әрқайсында 200-ден 350-ге дейін отбасы басшыларының аты-жөні тіркелген 9 тізім бар. Ол тізімге енген азаматтарға азық-түлік үлестірілген. Сол кезде Нарын құмында өмір сүрген жұртшылық өкілдеріне ашаршылыққа байланысты көмек жөнінде деректер табылмады. Шамасы уезд басшылығы олар өз күндерін өздері көрсін деген болар. Оның үстіне құмаршықтың арқасында ол жұртшылықтың аштыққа ұшырамай, ілдалдалап өмір сүріп жатқандарын білген де болулары мүмкін еді.

Қордың №32, 33 істерінде ашыққандарға көмек беру үшін жасақталған 2 тізім берілген. Бірінші тізімге 250 отбасы енген. Олардың ішінде 2 баладан 5 балаға дейін 75 отбасы тіркелсе, қалған 175 отбасылар жалғызбастылар болған. Барлығы 344 адамға көмек көрсетілген. Осы тізімдегі ашыққандардың ұлттық құрамы: барлығы 250 отбасының арасында 65 отбасы қазақ, қалған 185 отбасы орыс ұлтының өкілдерінен тұрған. Яғни қазақтар 26, орыстар 74 пайызды құраған. Бұлар Гурьев қаласының тұрғындары болатын.

Барлығы 9 тізімге енген 1903 отбасына ашаршылыққа қарсы күрес комитетінің тарапынан ол отбасыларына көмек көрсетілген. Ол отбасылары мүшелерін қосып есептегенде барлығы 7612 адамға азық-түлік үлестірілген (Атырау облыстық мемлекеттік архиві, 109: 32).

Бірақ ол тізімдерде көрсетілген ашыққан адамдардың саны дәл емес екендігін сол ауыр кезеңде Жылойқоса ауданында болған ашаршылық туралы Атырау облыстық мемлекеттік архивінің № 109 қоры, № 8 ісінде 20-жылдарда жазылған мына бір құжаттың мазмұнынан білуге болады:

1922 жылы 12 наурызда құрылған Жылойқоса ауданы бойынша ашыққандарға көмек комитетінің қызметі туралы баяндамада былай делінген: Гурьевтен жарлықты ала салысымен

шұғыл түрде ашыққандарға көмек комиссиясын құрдық. Алайда, жоғарыдан ешқандай ереже немесе нұсқаудың болмағандығынан бізге де тек жарлық берумен шектелуге тура келді. Белгілі уақыт өткеннен кейін комиссияның жұмысы дұрыс жолға қойылып, секретариатты шұғыл түрде ашыққандардың есебін жүргізуге қостық, нәтижесінде аштыққа шалдыққан құрамында 1300 адам тіркелген

450 семья анықталды. Аудандық ашыққандарға көмек комиссиясының шұғыл түрде жүргізген ұйымдастыру жұмыстарының нәтижесінде аудан бойынша ашыққан адамдардың дәл есебі жүргізіліп, оларға жеке карточкалар толтырылды, комиссияның картотекасында сол категорияға жататын адамдардың үштен бірінің карточкалары жасақталды. Аудандық атқару комитеті қызметкерлері және жергілікті мекемелердің күшімен ашыққандарға көмек берудің әдістері мен мүмкіндіктері жоспарланды. Аса мұқтаж адамдарға ет тағамдарын бөлуге ерекше мән берілсе де, оны жұрттың бәріне жеткізе алмағандықтан, Гурьев қаласына кепкен балыққа наряд беруге тура келді, бірақ ол да мәселені түбегейлі шеше алмады, нәтижесінде комиссияның жұмысына қарамастан ашыққандардың саны азаймай, кісі өлімі күн сайын көбейіп келеді. Оның үстіне бұл елдің халқы тұщы ауыз суға зәру болғандықтан нарядпен алған балық өнімдерін тамаққа ашы сумен қосып пайдаланғандықтан көп адам өліп жатыр. Көктемге қарай Гурьевтен жас балықтың көбірек жеткізілуіне қарамастан өз ауданымыздың ашыққан халқынан басқа көршілес Қызылқоға, Қаратөбе аудандарынан аштыққа ұшыраған халықтың Жылойға ағылып келуіне байланысты барлығы 350 адамға арналған жатахана ұйымдастыруға тура келді. Ол адамдарға халықтан жиналған ет, балық өнімдері үлестірілді. Халықтың ауызынан жырып жиналған азық-түлікті «ортақ қазанға» салып пайдаланып отырмыз. Әрбір ашыққан адамға берілетін тағамның күндік нормасын белгіледік. Бірақ ол да аса мардымсыз. Негізінен нормаға кепкен балықты пайдалануға тура келіп тұр. Жетім балалар үшін приют ашқан едік, олар тырдай жалаңаш болғандықтан іштеріне ас тұрмай понос басталды, приютте ешқандай мебель, төсек-көрпе болмағандықтан, оның үстіне Гурьевтіктер біздің талаптарымызды орындамағандықтан приютті жабуға тура келді. Балалар шыбындай қырылып жатыр. Уезден Шөкеев бастаған аштыққа күрес жөніндегі комиссияның өкілдері келгеннен кейін аудан территориясында қара бидай өсіру жоспарланып, 5 шығыр тұрғызылатын болды. Алайда егістікке себетін тұқым болмағандықтан шығырлар жұмыс істемей тұр. Гурьевке 20 пұт тары сұраған біздің өтінішімізге өз адамдарыңды қайықпен бірге жіберіндер деген жауап алдық. Аудандық ашыққандарға көмек комиссиясында артық адамдар да, қаражат та болмағандықтан бұл мәселені де шеше алмай тығырыққа тірелдік. Содан кейін бұл қиын мәселені шешу үшін Гурьев қаласынан уездік комиссияның 2 өкілі іс сапарға ауданға келді. Аштыққа күрес жөніндегі төтенше комиссияның өкілі жолдас Құлбатыров далаға келгеннен кейін ашыққандардың пайдасына жұртшылықтан 338 қой, 25 түйе, 6 сиыр, 1 жылқы жиналып, Жылойға жіберіліп, есепке алынды. Сонымен қатар ашыққандарға 153 бас қой еті үлестіріліп берілді. Қызылқоға, Қаратөбе аудандарынан ашығып көшіп келген отбасыларын уезд орталығының көмегімен далалық жерлерге көшірген дұрыс болар еді, ол үшін ондай отбасыларға барак сияқты тұрақтарды тұрғызу керек болады, ал оған біздің ешқандай мүмкіндігіміз жоқ екендігін қатерлеріңізге береміз. Негізінен, аудандық ашаршылық комитетінің операциясы жақсы жүріп келеді, тек Гурьевтен немесе басқа жактан қолдау керек.

Аштыққа көмек комитетінің төрағасы: Құлжанов (Атырау облыстық мемлекеттік архиві, 109: 8).

Сол кезеңде жазылған ашаршылық туралы құжаттарды салыстырып, анықтап қарағанда ауылдық жерлерде ашыққан адамдардың барлығын бірдей тізімдерге енгізбегендігі байқалады. Ол Жылойқоса ауданының мысалынан көрінеді. № 109 қордың № 8 ісінде осы ауданның ашыққандарының саны 172 адам деп көрсетілген, ал баяндамада 1300 адам деп берілген. Аталған қорда жинақталған құжаттардың арасынан Есбол, Теңіз, Қызылқоға Доссор аудандарында ашыққан адамдарға көмек ұйымдастыруға байланысты мәліметтер мен деректерді мүлде кездеспейді. Бұдан, әрине ол жақтың жұртшылығы ашаршылыққа ұшыраған жоқ деген қорытынды шығаруға болмайды. Уезд бойынша ашаршылықтан қаза болған адамдардың саны туралы мәліметтер кездеспеді. Ол мәліметтерді Орал губерниясы бойынша жинақталған құжаттардан іздестіруге тура келеді.

1921-1922 жылдары кеңес үкіметі өзінің «батыл» шешімімен Атыраулық байлар мен ауқатты адамдарға ашыққан адамдарға тіркеп, олардың жандарын сақтап қалуға пайдаланыпты. Облыстық архивтің № 109 қорының № 31, 32,37 істері соған дәлел болып табылады. Мысалы, 1922 жылдың тамыз айында Гурьев уезі Плотивинск болысының №11 ауылының ашаршылыққа ұшыраған 160 тұрғынының тізімі жасақталып, оларды азық-түлікпен қамтамасыз етуге сол жердің байлары Жұбанов Есімді, Ертілеуов Көбенді, Жұбанов Есенкелдіні, Балмұқанов Ерниязды, Асаубаев Қолбекенді, Қатимиров Ақбайды, Бекешев Сакенді, Дүйсалиев Төкешбайды, Кенғанов Махамбетті, Макенов Избанды, Қарабалин Нұрды, Биманов Шәріпті, Есниязов Тынымқұлды, Жанғалиев Қапалыны, Аймағанбетов Сабитті, Аймағанбетов Кенжені әрқайсына 5-10 отбасыны асырауға міндеттеген. Мысалы, Жұбанов Есімнің қамқорлығында Алмағанбетов Баймұқан, Жолдыбаев Ахмет, оның әйелі Зүбайда, Жолдыбаев Бөрібай, әйелі Збира, баласы Есмағанбет, қызы Әлия болса, оның туысы Ескелді Жұбановтың «мойнына» мына ашыққандарды ілген: Ібішев Сайлау, Жұманов Қазбек, Жұманов Қазғұл, Фамилиясы белгісіз Темірбай, Есов Жадай, оның әйелі Зағипа, Исов Қойшыбай, Исов Накен, Отанов Құлымбет, оның әйелі Қапиза, Қожамқаев Тасбай, оның әйелі Сұлу. Осылай жалғасып кете береді... Келесі 1922 жылдың 12 мамырында жасақталған ашыққандар мен оларды құтқарған байлардың тізіміне Гурьев уезі № 1 ауылының азаматтары енген. Бұл ауылдың ашыққан 61 азаматына азық-түлік беруге Амандосов Бошан, Тыныштықов Дошан, Есетов Сәлім, Ибраев Нарынбай, Оразов Тәжігерей, Беркетов Бисембі, оразов Сембай, Тілегенов Жұман, Қобдабаев Базар, Тәжіғалин Мұрат, Пұсырманов Бисен, Көлеков Шынтас, Исатаев Жұма, Жалғасов Шора, Жалғасбаев Өтеғұл есімді бай азаматтар тіркелген.

1922 жылы Гурьев уезі Ақжал болысы №2 ауылының ашыққан 75 азаматына сол өңірдің ауқатты азаматтары Төребеков Бөкенді, Қарабасов Құтқұлды, Қарабасов Сұлтанды, Жарықов Қанатты, Мырзаев Әмірді, Жаналиев Сарсенді, Жасынов Сағынды, Жаналиевті (аты көрсетілмеген), Алманов Бекқұлды тіркеген.

1922 жылы сол болысқа қарасты №3 ауылдың ашыққан 67 азаматына көмектесу үшін Қодабаев Дәуітті, Өтемісов Қойбағарды, Алишанов Хасанды, Таңбаев Шаштыбайды, Бүркітов Қабиды, Көшенов Исламды, Бибатов Рахипті, Іргежанов Қайреденді, Жайыновты, Дәулетов Ақанды, Балтабаевты, Қылышбековты, Алиевті, Аманиязов Баймағанбетті, Шойтасов Шағамбетті, Жайкұтов Нұғманды тіркеген.

Сол жылы Ақжал болысының № 4 ауылының 35 азаматына Шорқанбаев Өмірзақ, Бекбосынов Тілеген, Нысанов Махамбет, Махамбетов Жүнісқали, Бурабаев Оспан, Шығанақов Ниязбек, Әбілхайыров Құрман есімді ауқатты адамдар жәрдемдескен.

1922 жылдың 13 тамызында жасақталған Гурьев уезі Бестөбе болысы № 3 ауылының ашыққандарының тізіміне 115 азамат еніп, оларға азық-түлік беруге міндеттелген Санбаев Сұймағанбет, Көптілеуов Манабай, Үздібаев Битен, Аманжұсов Бақытжан, Бөриев Жолдыбай, Темірбеков Боран, Жауғаштиев Ізтелеу, Бұқарбаев Рысқали, Үздібаев Қоздыбай, Орысбаев Темірбай, Темірбеков Бесбай, Биманов Сапи тіркелген.

Сол болыстың №4 ауылының ашыққандары мен ауқаттыларының тізімі 1922 жылдың 10 тамызында жасақталыпты.

Бұл ауылда аштыққа ұшыраған 100 адамға азық-түлікпен Самбетов Ақшулақ, Самбетов Боқан, Машанов Бекмұқан, Төлеманов Ағис, Төгілгенов, Атанғарин Мәмбет, Иманқұлов Ернияз, Айтөриев Алпысбай, Айтілесов Рақым есімді көмектескен.

Бестөбе болысының №5 ауылында 1922 жылы тамыз айында тізімде көрсетілген 90 ашыққан адамдармен өздерінің қолдағы бар азық-түлігімен Мамбетниязов Машкерім, Кешербәев Сарық, Қазиев Жанай, Алжаров Ақуан, Айтенов Қазі, Сарбөпиев Байгелді, Есов Бисекен, Тілеубаев Тілепберген, Қарағолов Алтынбай, Жорамұратов, Өтекенов Қауеп, Аманбаев Нұрғали, Қыбалиев Ербаксиық есімді ауқатты адамдар бөліскен.

Сол болыстың №6 ауылында ашыққандардың 1922 жылдың 10 тамызында тізімі жасақталып, оған енген 122 адамға Жанайбаева Атабике, Жанайбаева Шағира, Мұқанов Оразбай, Соқырсариев Қапан, Майғанов Бимұқан, Шакиров Ермұқанбет, Қарабаев Ожамбай, Қарабаев Жақия, Ниязова Аққыз, Наурызов Ораз, Сұлсейітова Айтжан, Қарымсақов Бижан көмектескен.

Бестөбе болысының №8 ауылында 1922 жылдың тамыз айында 158 ашыққан адамның тізімі жасақталып, оларды азық-түлікпен қамтамасыз етуге Қалбаев Сары, Бітімбаев Ақтан,

Наурызов Жұбанияз, Құтжанов Жұман, Жанаев Сисенбай, Есетов Әділ, Аманиязов Қосымбай, Қошанов Мыңбай, Аманшиев Өсербай, Тажиева Мүрипа, Ищанов Төлен, Сауанов Есенғазы, Тажиев Әбіш беркітіліпті.

Келесі тізімге 1922 жылдың 6 тамызында Бестөбе болысының №9 ауылының 104 тұрғыны енгізіліп, оларға көмектесу үшін Жанадилов Күнбай, Асекнов Лекер, Кеңесбай, Шонке, Мұқан, Аманов Мырзақұл, Иманов Жұмағазы тіркелен.

1922 жылдың 7 тамызында жасақталған тізімге болыстың №2 ауылының 141 ашыққан адамы енгізіліп, оларды азық-түлікпен қамтамасыз ету үшін Наурызов Абдрақман, Ершіманов Дүйсен, Наурызов Абат, Ботаев Тұрыш, Аманиязов Шоқпар, Шолпанов, Қауақов Қазбай, Бірманов Оңайкұл, Бірманов Жаманкұл, Жаманов Төлеу, Құлмағанбетов Сары міндеттелген.

Барлығы Гурьев уезі бойынша ашыққан 1285 адамға 149 ауқатты, бай адам қол ұшын беріпті.

Ашыққан тұрғындарға өздерінің азық-түлігімен бөліскен байлардың тізімі

Плотивин болысы бойынша: Жұбанов Есім, Ертілеуов Көбен, Жұбанов Есенкелді, Балмұқанов Ернияз, Асаубаев Қолбекен, Қатимиров Ақбай, Бекешев Сакен, Дүйсалиев Төкешбай, Кеңғанов Махамбет, Макенов Избан, Қарабалин Нұр, Биманов Шәріп, Есниязов Тынымкұл, Жанғалиев Қапалы, Аймағанбетов Сабит, Аймағанбетов Кенже;

Гурьев уезі № 1 ауылы бойынша: Амандосов Бошан, Тыныштықов Дошан, Есетов Сәлім, Ибраев Нарынбай, Оразов Тәжігерей, Беркетов Бисембі, оразов Сембай, Тілегенов Жұман, Қобдабаев Базар, Тәжіғалин Мұрат, Пұсырманов Бисен, Көлеков Шынтас, Исатаев Жұма, Жалғасов Шора, Жалғасбаев Өтеғұл;

1922 жылы Гурьев уезі Ақжал болысы № 2 ауылы бойынша: Төребеков Бөкенді, Қарабасов Құтқұлды, Қарабасов Сұлтанды, Жарықов Қанатты, Мырзаев Әмірді, Жаналиев Сарсенді, Жасынов Сағынды, Жаналиевті (аты көрсетілмеген), Алманов Беккұл;

1922 жылы Гурьев уезі №3 ауылы бойынша: Қодабаев Дәуіт, Өтемісов Қойбағар, Алишанов Хасан, Таңбаев Шаштыбай, Бүркітов Қаби, Көшенев Ислам, Бибатов Рахипі, Іргежанов Қайреден, Жайынов, Дәулетов Ақан, Балтабаев, Қылышбеков, Алиев, Аманиязов Баймағанбет, Шойтасов Шағамбет, Жайкүтов Нұғман;

Ақжал болысының № 4 ауылы бойынша: Шорқанбаев Өмірзақ, Бекбосынов Тілеген, Нысанов Махамбет, Махамбетов Жүнісқали, Бурабаев Оспан, Шығанақов Ниязбек, Әбілхайыров;

1922 жылы Гурьев уезі Бестөбе болысы № 3 ауылы бойынша: Санбаев Сүймағанбет, Көптілеуов Манабай, Үздібаев Битен, Аманжұсов Бакытжан, Бөриев Жолдыбай, Темірбеков Боран, Жауғаштиев Ізтелеу, Бұқарбаев Рысқали, Үздібаев Қоздыбай, Орысбаев Темірбай, Темірбеков Бесбай, Биманов Сапи.

Сол болыстың № 4 ауылы бойынша: Самбетов Ақшулақ, Самбетов Боқан, Машанов Бекмұқан, Төлеманов Ағис, Төгілгенов, Атанғарин Мәмбет, Иманқұлов Ернияз, Айтөріев Алпысбай, Айтілесов Рақым;

Бестөбе болысының № 5 ауылы бойынша: 1922 жылы тамыз айында тізімде Мамбетниязов Машкерім, Кешербаев Сарық, Қазиев Жанай, Алжаров Ақуан, Айтенов Қазі, Сарбөпиев Байгелді, Есов Бисекен, Тілеубаев Тілепберген, Қарағолов Алтынбай, Жорамұратов, Өтекенов Қауеп, Аманбаев Нұрғали, Қыбалиев Ербақсиық;

Бестөбе болысы № 6 ауылы бойынша: Жанайбаева Атабике, Жанайбаева Шағира, Мұқанов Оразбай, Соқырсариев Қапан, Майғанов Бимұқан, Шакиров Ермұқанбет, Қарабаев Ожамбай, Қарабаев Жақия, Ниязова Аққыз, Наурызов Ораз, Сұлсейітова Айтжан, Қарымсақов Бижан; көмектескен.

Бестөбе болысының №8 ауылы бойынша: Қалбаев Сары, Бітімбаев Ақтан, Наурызов Жұбанияз, Құтжанов Жұман, Жанаев Сисенбай, Есетов Әділ, Аманиязов Қосымбай, Қошанов Мыңбай, Аманшиев Өсербай, Тажиева Мүрипа, Ищанов Төлен, Сауанов Есенғазы, Тажиев Әбіш;

Бестөбе болысының № 9 ауылы бойынша: Жанадилов Күнбай, Асекнов Лекер, Кеңесбай, Шонке, Мұқан, Аманов Мырзақұл, Иманов Жұмағазы;

Бестөбе болыстың № 2 ауылы бойынша: Наурызов Абдрақман, Ершіманов Дүйсен, Наурызов Абат, Ботаев Тұрыш, Аманиязов Шоқпар, Шолпанов, Қауақов Қазбай, Бірманов Оңайкұл, Бірманов Жаманкұл, Жаманов Төлеу, Құлмағанбетов Сары міндеттелген.

Геолог селосының тұрғыны, еңбек ардагері 87 жастағы Өтеулиева Қанзибаның естелігінен: «Біз соғыстың ауыртпалығын көрген болсақ, әке-шешеміз жалшылықтың азабы мен ашаршылықты көрген адамдар.

«Жалшылық жүрген жерде, жоқшылық ілесіп жүреді», - деп бұрынғылар айтқандай, менің ата-анам осы айтылғандарды бір кісідей-ақ көрген екен. Әкем үш ағайынды жігіт болған, кіші інісінен бала болмағандықтан, мені солардың тәрбиесіне бергеннен кейін, біз Тайсойғанға көшіп кеттік. Өзімнің әкем Іскендір қатты науқастанып, 1942 жылы қайтыс болғаннан кейін, біз қайтадан елге көшіп келдік. Көп ұзамай 1943 жылы мені бауырына басқан анам қайтыс болды. Бертін келе өзімнің туған анамнан есінде қалған өмір жолыңды, әкеме қалай тұрмысқа шыққаныңды айтшы деп сұрадым. Сонда, анам маған: « Бәрі есімде, ештеңені де ұмытқаным жоқ. 1928 жылдан бастап, айрандай ұйып отырған елде ойранның неше түрі басталғаны мәлім. Байлар мен атқамінер ел азаматтары мен пірадар молдалардың сақалдарынан тартып, бүкіл ел-жұрттың, бала-шағасының алдында сабағанын, жағаларын жыртқанын көзім көрді. 1928 жылы мешітінің тас-талқанын шығарып, менің көкем Тегісбайды (әкем Іскендірдің ағасы) мылтықтың дүмімен түйгіштеп, алдарына салып айдап, сол кездегі ауданның орталығы Кулагинодағы түрмеге әкетті. Көп ұзамай елде аштық басталды. Содан кейін біздің мал мүлкімізді тартып алуға советтік белсенділер келе жатыр деген хабарды естіп, әкем 13 жастағы мені түйеге мінгізіп, 5-6 түйені «Көбейсай» деген жерге апарасың деп жұмсады. Түн ортасында түйелерді жеткіздім. Қуғыншылардың атқан оғы мен мінген түйенің өркешіне тиіп, келгенше қан сауғалап келді. 1929 жылы Тегісбай көкем тұтқындалғаннан кейін, асыраушысыз қалған біздің әулетіміз ашттыққа кезіктік. Өлі есімде, әкем әр күнгі кешкісін бүкіл ағайындардың әрқайсысының үйіне жағалай өлген адам жоқ па екен деп тексеріп шығатын еді. Бір үйдегі келіні «қайнаға, таңғы тамағымыз жоқ»- дегенде, ол кісі «таңғы тамақ тәңірден» депті. Анамның айтысы, алланың көмегімен тамақтары жалғаныпты. Біз Жайық өзенінен бөлініп қалған қарасулардың жағасында өсетін борық шөп «әншоқайды» талшық қылып жан сақтадық. Біздің әулеттен шыққан Тегісбай көкеміз өте әділ, парасатты адам болды, оның молдалық ісін баласы Хамидолла жалғастырды. Есен руының өкілі, біздің әулетіміз қыздарын 17-ге келмей тұрмысқа бермеген, бірақ жоқшылық пен ашаршылықтың кесірінен мені 1922 жылы 16 жасымда Маңқыстау өңірінен босып көшіп келе жатқан көшпенділерге малға айырбастап беріп жіберді. Жасы үлкен адамға әйел болғым келмей, мен қалайда қашып кетуге бел байладым. Содан түн қараңғысында мен біздің ауыл жаққа жолмен қаштым. Бірақ қолдарына жалын ұстаған қуғыншылар қуып жетіп мені ұстап алды. Екінші күні кешкісін ебін тауып тағы да қаштым. Ақыры әкем Іскендірдің ауылына түнделетіп жеткеніммен ол кісінің қаталдығынан қорқып, Тегісбай көкемнің үйін паналауға мәжбүр болдым. Қарағым, аштық пен жоқшылық не істетпейді, менің ата-анам әбден тарыққанда «суға кеткен, тал қармайды» - дегендей, балаларының үлкені болған мені аштықтың ащы тырнағынан құтқару үшін малы бар, бас сауғалап көшіп келе жатқан біреулерге ұзатып жіберген түрі екен. Көп ұзамай екі-үш жыл өткесін сол жердің бай орысы Ходиннің жалшысы болып жүрген қолы шебер сендердің әкелеріне тұрмысқа шықтым. Ал біздің әулеттің ішінде мұсылманша сауатты Тегісбай көкем мен оның ұлы Хамидолла да совет үкіметі тарапынан көп теперіш көрді. 1928 жылы Кеңес үкіметінің шешімімен Добиядағы Тегісбай мешітін жауып, қараша айында өзін жаяу 11 – ауылға айдатады. Қараша айының аяғында сот болып, дүние мүлкін конфискелеп, Әлімбайұлы Тегісбайды ату жазасын беруге үкім шығарады. Ертеніңе Гурьевке жаяу айдайды.

Гурьевтің түрмесіне түскеннен кейін, өзінің рұқсатымен Бүкіл Одақтық Ресей старостасы Калинин М.И атына сот үкіміне наразылық арызын сол жерде жұмыс жасап жүрген жас жігіттер жаздырып, Мәскеуге жібереді. Кейін болған сотта Әлімбайұлы Тегісбайды 4 – жыл бас бостандығынан айыруға және Батыс Қазақстан облысына 2 – жылға жер аударуға түпкілікті үкім шығарады. Сол кездегі Гурьев қаласында қазіргі Ескі базардың маңында орыстың Ақ шіркеуі болған, соны бұзу кезінде абақтыдағы «сенімді» дегендерін жұмысқа пайдаланған және бір күнді екі күнге есептеген. Тегісбай Әлімұлына шіркеудің бұзылған тастарын күзеттеріп қойды. 1930 жылдың қараша айында түрмеден босатып, Батыс Қазақстан облысы Қаратөбе ауданының Сарман ауылына жер аударды. Сол ауылда 1932 жылдың көктеміне дейін тұрып, елге қайтуға рұқсат алады.

Добиядағы ескі үйін жөндеп, майлап – сылап қоныстанады. Ол кезде ауылда да жағдай мәз емес еді. Түрмедегі, жер аударуда жүрген жылдар денсаулығына әсер тигізбей қалған жоқ. 1934 жылы 20 қазан күні өзі бүкіл саналы ғұмырын арнаған ислам дінінің ошағы болған мешітінің жанына жерленді.

Анамның маған айтқан осы мәліметтерінен біз, балалары ата-анамыздың соғысқа дейінгі аштықтан, жоқшылықтан көрген азабын білсек, 1937 жылы туған мен соғыс жылдарындағы қиыншылықтарды көзіммен көрдім. 7-8 жастағы біздер колхоздың егіс даласында анамызбен бірге еңбек еттік. Әсіресе, соғыс жылдары біз талай рет аштықтың зардабын тартқан болатынбыз. Ол кезде біз Шой деген ауылда тұрдық. Біздің жанымызды алып қалған екі дақыл болды. Біріншісі- қарасудың жағасына шығатын «Әншоқай» деген шөп болса, екіншісі асқабақтың ботқасы еді. Қысты күндері оның екеуі де таусылған кезде қатарынан үш-төрт күн бойы ашыққан кездеріміз болды. Аштан өлмеуіміз үшін бізге тәулігіне бір уыс бидайды үлестіріп беретін еді. Сол бір уыс биайдан нан пісіру үшін анам маған өзі таңертең егіс даласына жұмысқа кетерде келіге немесе қол диірменге салып ұн дайындауға тапсырма беріп кететін еді. Сосын өзі кешке келгесін (қазіргі адамдар сенбейтін де шығар) колхоз басшылығы үлестіріп берген сиырдың терісін пышақпен турап бізге содан сорпа дайындап беретін. Одан бөлек, бізге, жастары 10-ға толмаған балалардың бәріне қойдың, түйенің жүнінен соғыстағы әскерлерге шұлық пен қолғап, темекі қап тоқуға тапсырма берілетін.

Менің анам 9 құрсақ көтерді. Үлкен ұлы соғысқа кетіп, Сталинград шайқасында мерт болды, қайда жерленгені белгісіз. Сол тоғыз баладан қазір 1947 жылы туған інім Имашев Мақсат екеуіміз ғана қалдық. Ашаршылықтың, жоқшылықтың кесірінен 5 бірдей бауырым кішкентай кезінде опат болды. Олардың обалын кім көтереді (Өтеулиева, естелік).

Қорытынды. Осы айтылғандардан шығатын қорытынды: Біріншіден, Атыраулық ақталмаған байлардың бәрін анықтап, ақтауға ұсыныс беру қажет. Екіншіден, кезінде бүкіл мал-мүлкін ортаға салып, колхоздардың құрылуына жағдай жасаған байлардың есімдерін қазіргі ұрпаққа насихаттау керек. Олардың есімдерін өздері өмір сүрген аймақтардағы елді мекендерге, көшелерге немесе басқа объектілерге беру мәселесін қарастыру керек. Осы мәліметтерге облыстық онамастикалық комиссияның мүшелерінің назарын аударғым келеді.

Алғыс айту. Мақала OR11465470 «XX ғ. 20-50 жж. Қазақстандағы жаппай саяси қуғын-сүргін және ақтау процестері: бірыңғай деректер базасын құру» жобасын іске асыру шеңберінде Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің қаржылық қолдауымен дайындалған.

Әдебиеттер мен дереккөздер тізімі:

Арен А. 1921-1922 жылдардағы ашаршылық. // «Қазақстан тарихы» порталы, 4 наурыз 2020 ж. [https:// e-history.](https://e-history.kz)

Атырау облыстық мемлекеттік архиві (АОМА) 109- қор, №1- іс.

АОМА. 109-қ. 2-іс.

АОМА. 109-қ. 8-іс.

АОМА. 109-қ. 31, 32, 37-істер.

АОМА. 109-қ. 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 42- істер.

Геолог селосының тұрғыны, еңбек ардагері 87 жастағы Өтеулиева Қанзибаның естелігі.

Кан Г. История Казахстана. – Алматы: «Алматы кітап», 2011. – 223 с.

Нағымұлы Ш. Батыс өлке тарихының тағылымды беттері. – Ақтөбе «Хабар-сервис» баспасы, 2018. – 151 б. – 54 б.

Тоқаев Қ.К. Тәуелсіздік бізге бәрінен қымбат // Егемен Қазақстан. 5 қаңтар 2021 ж.

Шурин Х. В сквозь бурю. – Алма-Ата: «Казиздат», 1960. – 111 б.

References

Aren A. 1921-1922 zhyldardagy asharyshlyq [Famine of 1921-1922] // "History of Kazakhstan" portal, March 4, 2020. [https:// e-history.](https://e-history.kz) [in Kazakh]

Atyrau regional state archive (ARSA). F. 109. C. 1.

ARSA. F. 109. C. 2.

ARSA. F. 109. C. 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 42.

ARSA. F. 109. C. 8.